

CCV centrum voor
criminaliteitspreventie en
veiligheid

De gebeten hond

Preventie van bijtincidenten
door honden in Nederland

Door Myrna Meester en Luuk Olsthoorn
Utrecht, september 2018

DE GEBETEN HOND

Preventie van bijtincidenten door honden in Nederland

Door
Myrna Meester en Luuk Olsthoorn

VOORWOORD

Dit rapport gaat over de preventie van bijtincidenten door honden en is een eindverslag van een opdracht die door het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit is verstrekt aan het Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid en die in het eerste en tweede kwartaal van 2018 is uitgevoerd.

Het CCV is wegens haar kennis op het terrein van preventie en probleemanalyse gevraagd dit rapport op te stellen. Zonder de vakinhoudelijke bijdrage, waarvoor veel dank, van onderstaande partijen kon dit rapport niet tot stand zijn gekomen:

- Dierenbescherming
- Hondenbescherming
- Politie
- Dierenarts
- Davalon
- Assessmentteam van Universiteit van Utrecht
- Rottweiler Centrum 3DogZ
- NVWA
- American Staffordshire Terriër Club Holland
- Ministerie van LNV
- Gemeenten Apeldoorn, Rijssen-Holten, Assen, Rotterdam, Amsterdam, Den Haag, Putten, Ede, Breda, Purmerend, Dordrecht, Hoorn, Sliedrecht, Tilburg, Leeuwarden en de gemeenten Bergen, Uitgeest, Castricum en Heiloo.

Het rapport heeft de volgende indeling:

- Probleemstelling
- Vraagstelling
- Werkwijze
- Uitkomsten analyse
- Conclusie

INHOUDSOPGAVE

1. Probleemstelling	4
1.1 Emoties	
1.2 Kennis	
2. Vraagstelling	7
3. Werkwijze	8
4. Uitkomsten analyse	9
4.1 Start analyse: barrièremodel	
4.2 Analyse risico's	
Landelijk	
4.2.1 Evidence based	
4.2.2 Scholing: accreditatie/validatie	
4.2.3 Aanschafproces	
4.2.4 Landelijke wetgeving	
Gemeentelijk	
4.2.5 Handhaving	
4.2.6 Allianties	
4.2.7 Aanlijnen en losloopgebieden	
4.2.8 "Gele hond"	
5. Conclusie	20
Bronnen	21

1 PROBLEEMSTELLING

1.1 EMOTIES

Op zondag 3 juni 2018 wordt in Silvolde de Maltezer Max doodgebeten door Rottweiler Piet. De veelal anonieme reacties¹ onderaan het nieuws geven een inkijk in de publieke opinie over bijtincidenten.

Door dit soort gebeurtenissen krijgt de Rottweiler een slechte naam terwijl dit echt enorm lieve honden zijn. Ik heb inmiddels mijn 3e Rottweiler en is net zo lief als de vorige 2.

Door dit soort gebeurtenissen krijgt de Rottweiler een slechte naam terwijl dit echt enorm lieve honden zijn. Ik heb inmiddels mijn 3e Rottweiler en is net zo lief als de vorige 2.

Een hond wordt niet vals geboren, een hond wordt vals gemaakt. Duidelijk GEEN goede baas dus.

Ook kleine hondjes aangelijnd houden... die zijn ook onvoorspelbaar en kunnen een grote aangelijnde hond zo triggeren dat die grote hond hem alsnog pakt... dus nogmaals ALLE honden ALTIJD aangelijnd houden.

De Rottweiler had gewoon ge-herplaatst moeten worden, en de bazin mag nooit meer geen andere hond hebben. De bazin heeft de Rottweiler niet goed opgevoed en die moet het hardst worden aangepakt.

Fokverbod op al die agressieve vechthonden. Trouwens ik vind het nog hele lelijke honden ook. Er zit een bepaald gen in die beesten al zij ze nog zo lief. Als ze de kolder krijgen vallen ze soms hun eigen baas aan. Er zijn ook mensen die totaal niet met die beesten com kunnen gaan. Weg met die beesten. Maak de straat veilig voor de kinderen. Trouwens "iedere hond" en baas zou een verplichte cursus moeten volgen en anders "geen" hond. Maakt niet uit welk ras.

Helaas, omdat het een loslopende hond betrof is het baasje wettelijk niet de schuldige maar de hond zelf. Hoe raar dit ook klinkt. Aangezien je de hond niet (wettelijk) aansprakelijk kunt stellen moet het op deze manier geregeld worden. Hoe krom kan een wet zijn?

Deze hond moet gewoon een spuitje krijgen. Het is onverantwoord om een hond in een buurt te laten lopen waar mensen en kinderen rondlopen. Dit baasje zou verstandiger moeten zijn. Als dit mijn hond was liet ik hem direct inslapen. Hoeveel ik ook van hem zou houden!

In beslag nemen gaat een uitdaging worden... Daar is jurisprudentie over. Daarin is een burgemeester in het ongelijk gesteld, na in beslagname van een hond.

Ik heb een goed opgevoede Rotweiler gehad. Alle papieren op de hondenschool behaald maar geloof 1 ding van me: je kunt ze niet in de kop kijken. Als je als baas een zwak moment hebt zullen ze altijd proberen de baas te worden al heb je het dier al jaren.

¹ <https://www.gelderlander.nl/oude-ijsselstreek/moorddadige-rottweiler-bijt-maltezer-dood-deze-buurt-is-zijn-territorium-a191111f/>

Volgens onderzoeksbureau Beke² is er een stijging in het aantal berichten dat media publiceren over bijtincidenten door honden (zie ook de afbeelding op pagina 6). Bijna elk bericht dat hierover gepubliceerd wordt roept heftige reacties op, waarbij zeer verschillende perspectieven worden verdedigd. Bovenstaand fragment uit de reacties op het bericht van 3 juni 2018 is daar een goede illustratie van. Zo zijn er tegenstanders van “agressieve hondensoorten”, honden-/dierenliefhebbers die “gediscrimineerde hondensoorten” willen verdedigen, mensen die het baasje de schuld geven en mensen die klagen over de beperkte of ingewikkelde juridische mogelijkheden om met dit soort problematiek om te gaan. Deze verschillende perspectieven (en nog verschillende andere) zijn wij ook tegengekomen in het onderzoek dat we hebben uitgevoerd. En ook tijdens bijeenkomsten werd op verschillende momenten duidelijk dat het een emotioneel beladen thema is. Nooit eerder zijn wij actievoerders tegengekomen bij een conferentie. Ook de uitspraak “Dierenliefhebbers zijn geen mensenliefhebbers” is opvallend.

1.2 KENNIS

Gezien alle uiteenlopende en vaak stellige meningen, waren wij in ons onderzoek op zoek naar de feiten: wat is er nu precies bekend over bijtincidenten door honden? Wat leidt bijvoorbeeld tot een bijtincident, welke honden bijten, waar vinden bijtincidenten plaats, hoe ernstig zijn de beten? Echter blijken hier geen kant en klare antwoorden op te geven, omdat kwalitatieve en kwantitatieve gegevens voor een groot deel onbekend of onbetrouwbaar zijn³. Dit heeft mede te maken met de (niet-eenduidige) registratie van honden en bijtincidenten in Nederland.

De mogelijkheden die resteerden om ons te verdiepen in dit onderwerp waren: in gesprek gaan met de professionals en ervaringsdeskundigen op dit vlak en gebruikmaken van de wetenschappelijke kennis en artikelen die er wel zijn. In hoofdstuk 4 lichten we nader toe hoe we dit hebben aangepakt.

² https://www.beke.nl/doc/2017/Hoog_risico_honden_artikel_TvD.pdf

³ Zie onder andere: Oxley, Christley & Westgarth (2017): Contexts and consequences of dog bite incidents

Een Stafford (Foto: ANP).

Bijtende honden: een overzicht van de afgelopen jaren

EINDHOVEN - Bijtincidenten met honden, ze komen vaker voor in Brabant. De afgelopen jaren was er een flink aantal gevallen waarbij een hond mensen aanviel. Een overzicht van de meest opmerkelijke gebeurtenissen.

Zondagmiddag raakte een man in Wernhout zwaargewond toen hij werd aangevallen door zijn eigen vechthonden. Zijn vrouw schoot de honden vervolgens dood.

LEES OOK: [Man zwaargewond na aanval door eigen honden, zijn vrouw schiet ze dood](#)

Honden vallen meisjes aan

In april 2014 werden **twee meisjes van 6 en 10 jaar oud** in een recreatiepark in Schijndel aangevallen door de Amerikaanse Staffordshireterriër van hun vader. Het 6-jarige meisje werd in haar gezicht gebeten en raakte ernstig gewond. Haar zusje liep letsel op aan haar been. De hond en de twee andere honden van het gezin werden meegenomen door de politie. Een dierenarts liet de dieren inslapen.

Hondje én vrouw gebeten

Bij het uitlaten van haar hondje werd een vrouw uit Sprang-Capelle in februari 2015 aangevallen door een loslopende Stafford. Haar hondje Dino speelde met de Stafford, maar **de blik in diens ogen veranderde**. De hond werd agressief en probeerde Dino te bijten. De vrouw trok de viervoeter weg en werd zelf in haar been gebeten.

11-jarig meisje en baasje aangevallen

Een Amerikaanse Staffordshireterriër beet in juni 2015 een 11-jarig meisje in de schouder. Het kind wilde de Stafford in het Prins Hendrikpark in Den Bosch aaien, **hierop werd de hond agressief**. De eigenaar van de viervoeter greep in en werd ook gebeten. Na overleg met de eigenaar werd besloten de Stafford te laten inslapen.

Aanval op twee honden en een vrouw

In maart 2016 ontsnapten twee Staffords uit een tuin in de Spuilaan in Oudenbosch. Ze kwamen een vrouw en haar hondje tegen en **vielen het kleine dier aan**. De vrouw probeerde haar hondje te beschermen, maar werd ook gebeten. Omstanders kregen de Staffords uiteindelijk te pakken. De gealarmeerde dierenagenten namen de honden over, één van de viervoeters wurdte zich los en viel een Rottweiler aan. Er was pepperspray voor nodig om te zorgen dat de hond losliet.

ZIE OOK: [Martin Gaus: 'Agressieve honden waren ontoerekeningsvatbaar en sloegen door'](#)

Familieruzie mondt uit in bijtincident

Een opmerkelijk bijtincident in augustus 2016 in Rijsbergen. Op camping Fort Oranje hitste een man zijn hond, een gekruiste Stafford, op om zijn bejaarde moeder te bijten. De 78-jarige vrouw **liep schrammen op** en bloedde flink. De politie nam de hond in beslag en de man moest uiteindelijk zeven maanden de cel in waarvan drie maanden voorwaardelijk.

Pitbull bijt man in kruis

In dezelfde maand werd een man uit Den Bosch **in zijn kruis gebeten** door een agressieve Amerikaanse pitbullterriër. In zijn woonwijk werd hij plotseling gegrepen door de hond. Hij deed aangifte, vooral omdat hij bang was dat ook andere mensen door het dier zouden worden aangevallen. "Je moet er niet aan denken dat dit een kind overkomt."

Hond bijt zijn drie baasjes

Een herderachtige hond richtte in september 2016 een **klein slagveld** aan in Helmond. De hond verwondde zijn eigen bazin en haar zoon. Het tweetal moest worden behandeld in het ziekenhuis. De avond daarvoor zou de man van het gezin al zijn aangevallen. De hond werd afgemaakt.

TREFWOORDEN

honden, bijtincidenten, bijten, Amerikaanse staffordshire terriër, staffords

MEEST GELEZEN

1. Jan hoeft nooit in de rij te staan in de Efteling: 'Ik kan berekenen wanneer het vaar druk is'
2. Kogels afgevuurd op huis in Budel, dader spoorloos
3. Verloren trouwring na negentig jaar teruggevonden dankzij... de buxusmot!
4. Filmpje van trouwe vlaggendrager Merlijn (13) bij PSV is een hit
5. 'Directeur Van Wanrooy zat om de tafel met Colombiaanse drugsbende Clan del Golfo'

2 VRAAGSTELLING

Jaarlijks worden zo'n 150.000 mensen gebeten door een hond. Het overgrote deel bestaat uit tamelijk onschuldige beten, hoewel ook deze beten mogelijk (psychische) schade op kunnen leveren. Daarnaast zijn er ernstiger bijtincidenten, waarvan de indruk is dat het aantal groeit. In de periode 1982 tot 2015 overleed er jaarlijks gemiddeld bijna één persoon aan de gevolgen van een hondenbeet⁴. Naast mensen, zijn er ook slachtoffers onder honden en andere dieren. Al deze incidenten zijn onwenselijk en het is dan ook vanzelfsprekend dat de overheid zich wil inzetten om deze incidenten te voorkomen.

Op landelijk niveau houdt het Ministerie van LNV zich bezig met het onderwerp bijtincidenten en op lokaal niveau hebben gemeenten een belangrijke rol in het voorkomen en tegengaan van bijtincidenten en beschikken zij over een repertoire aan maatregelen. Echter blijken er zowel op landelijk als op lokaal niveau verschillende belemmeringen te zijn in het effectief tegengaan van hondenbeten.

Een bijtincident is geen enkelvoudig incident, waarbij alleen naar de bijtende hond moet worden gekeken wanneer het om maatregelen gaat. Het is de combinatie van hond, de houder en omgeving⁵ die tot een incident leidt.

Het Ministerie van LNV heeft het CCV gevraagd om vanuit het oogpunt van preventie een analyse van het vraagstuk van bijtincidenten te maken, daarbij de risico's in kaart te brengen en waar mogelijk oplossingsrichtingen te geven.

⁴ Neijenhuis, Kluivers & Hopster (2017): Minder hondenbeten

⁵ http://www.beke.nl/doc/2017/Hoog_risico_honden_artikel_TvD.pdf

3 WERKWIJZE

Dat bijtincidenten niet op zichzelf staan, blijkt uit de reacties op het door ons aangehaalde nieuwsbericht. Het fokken, de opvoeding, de genen, de wijze van houden van de hond zijn allemaal facetten van het vraagstuk. En ieder facet brengt risico's met zich mee. De eerste stap in het traject dat het CCV heeft uitgestippeld is het nader analyseren van het leven van een hond, waarbij naar de combinatie van hond, de houder en omgeving is gekeken. Aan de hand van wat wij de *levensloop* noemen, hebben wij in kaart gebracht welke risico's er allemaal in het leven van een hond zijn, die uiteindelijk kunnen leiden tot een bijtincident. Onze veronderstelling is dat wanneer zoveel mogelijk risico's worden weggenomen, de kans op een bijtincident afneemt.

De volgende partijen hebben wij betrokken bij het analyseren van de levensloop van een hond:

- Dierenbescherming
- Hondenbescherming
- Politie
- Dierenarts
- Davalon
- Assessmentteam van Universiteit van Utrecht
- Rottweiler Centrum 3DogZ
- NWWA
- American Staffordshire Terriër Club Holland
- Ministerie van LNV
- Gemeenten Apeldoorn, Rijssen-Holtten, Assen, Rotterdam, Amsterdam, Den Haag, Putten

Wij hebben voor deze brede groep gekozen, omdat al deze partijen een rol spelen in het leven van een hond. In een later stadium hebben wij ook andere gemeenten gesproken.

Daarnaast hebben we gebruik gemaakt van een doelgroepanalyse en gedragsanalyse van de hondenbezitter, waarbij wij via de sneeuwbal methode (de ene respondent draagt de andere aan) verschillende (aanstaande) hondenbezitters hebben gesproken.

We hebben met enkele partijen verdiepende gesprekken gehouden en verschillende stukken gelezen (zie bronvermelding). Het gaat hierbij onder andere om onderzoeken, beleidsstukken, maar ook berichten in de media.

4 UITKOMSTEN ANALYSE

4.1 START ANALYSE: BARRIÈREMODEL

Onze analyse was met name gericht op het gestructureerd in kaart brengen van de risico's die kunnen leiden tot een bijtincident. Het maakt hierbij niet uit of er een mens of ander dier is gebeten. We hebben daarbij gebruik gemaakt van het barrièremodel en het interventiekompas. In het barrièremodel hebben wij samen met verschillende experts het leven van een hond geanalyseerd. We hebben een levensloop beschreven, die bestaat uit een aantal essentiële fasen in het leven van een hond.

1. Keuze ouderdieren
2. Dekking
3. Dracht
4. Geboorte
5. Primaire socialisatie ofwel 1e levensfase < 12 weken
6. Nieuwe houder
7. Secundaire socialisatie (12 weken - 6 mnd)
8. Pubertijd (6 mnd - volwassenheid)
9. Volwassenheid (1- 2,5 jaar maar dat is erg afhankelijk van de hond zelf en kan sterk variëren)
10. Senior
11. Einde leven

Per levensfase hebben wij risico's benoemd en waar mogelijk ook barrières die deze risico's in kunnen dammen. De levensloop begint niet met de geboorte van de hond. Er zijn ook essentiële stappen voor de geboorte die invloed hebben op de gedragsontwikkeling en het welzijn van de hond en daarmee op bijtincidenten later in het leven. Bij iedere levensfase is in kaart gebracht welke risico's er zijn. Niet vanuit de gedachte dat ieder risico tot een bijtincident leidt, maar vanuit de gedachte dat ieder risico dat wordt ingeperkt, leidt tot een kleinere kans op een bijtincident (in een later stadium) en bovendien tot een verbetering van het fysieke en geestelijke welzijn van het dier. Door deze werkwijze focussen wij ons niet alleen op de hond en/of zijn houder⁶, maar wordt de hele sociale context rondom een hond meegenomen. Partijen als fokkers, dierenartsen, toezichthouders, hondentrainers, de uitlaatservice en het asiel. Allemaal spelen ze een rol in het vraagstuk van bijtincidenten. Het barrièremodel is een digitaal model en is in te zien op de website www.barrieremodellen.nl.

⁶ Met het begrip "houder van de hond" bedoelen wij in dit rapport degene die verantwoordelijk is voor de hond. Dit kan dus zowel de houder als de eigenaar van de hond zijn.

4.2 IDENTIFICATIE RISICO'S

Landelijk

4.2.1 Evidence based

Registratie

Door een versnipperde en gebrekkige **registratie** van bijtincidenten is er geen overzichtelijk beeld van het vraagstuk. Een bijkomend probleem is dat er verschillende definities van een bijtincident bestaan. Dit betekent dat een volledige analyse van bijtincidenten lastig is. Onder andere over de omvang en context is beperkt informatie beschikbaar. Idealiter hanteren beleidsmakers een *evidence based* aanpak om problemen op hun beleidsterrein op te lossen. Alle beleidsterreinen kampen met ontbrekende informatie op sommige punten en met voortschrijdend inzicht (ook in de wetenschap). Het gebrek aan informatie op dit terrein is echter relatief groot. De Nationale Politie en het Ministerie van LNV zijn op dit moment bezig met verschillende initiatieven om het gebrek aan informatie te verbeteren.

De Nationale Politie werkt momenteel aan een digitaal rapportageformulier waarop allerlei feiten en omstandigheden van een bijtincident worden geregistreerd. Deze rapportage vormt een uniforme basis voor het Openbaar Ministerie en/of gemeenten voor hun maatregelen. Deze rapportage draagt bij aan het verkrijgen van een beeld van de aard en omvang van de bijtincidenten. Op dit moment wordt er in opdracht van LNV onderzocht wat er precies zou moeten worden geregistreerd, om conclusies uit te kunnen trekken voor beleid en praktijk. Dit zal de kennis over het onderwerp vergroten. De uitkomsten van het huidige onderzoek worden door de politie gebruikt om het gewenste digitale rapportageformulier compleet te maken. Het CCV juicht deze ontwikkelingen toe en acht het van belang dat de politie naast het completeren van het formulier voldoende aandacht besteedt aan de bruikbaarheid van het formulier voor degenen die het formulier in moeten vullen. De relevante informatie kan immers alleen geanalyseerd worden als de formulieren (op de juiste manier) worden ingevuld.

Daarnaast is politie-informatie niet de enige relevante bron. Ook gemeenten, ziekenhuizen, dierenartsen en bijvoorbeeld gedragsdeskundigen zijn bronnen van informatie. Goede uitwisseling tussen de verschillende informatiebronnen zal zorgen voor een completer beeld. Idealiter wordt er bij verschillende organisaties dan ook op een eenduidige manier geregistreerd, waardoor onderzoek en analyse beter mogelijk is.

De registratie van meldingen van situaties waar geen politie bij betrokken is, is een ander verhaal. De Minister heeft aangegeven dat gemeenten dit lokaal dienen te organiseren⁷. Dit gebeurt nu al in een aantal gemeenten. Bij meldingen gaat het om een bijtincident of om ongewenst gedrag van honden, zoals agressief gedrag, blaffen, loslopen, etc. Het registreren en vervolgens reageren op dit soort meldingen is van belang. Enerzijds omdat dit gedrag op zichzelf ongewenst is, anderzijds omdat het signalen kunnen zijn van ernstiger toekomstig gedrag. Voor het succes van een meldpunt is het van belang dat inwoners weten dat ze dit ongewenste gedrag kunnen melden. Gemeentelijke toezichthouders moeten vervolgens deze meldingen op waarde kunnen schatten en erop acteren. Verschillende gemeenten hebben een meldpunt opgericht en bieden opleidingen voor BOA's waarin zij meer leren over het gedrag van honden. Het is hierbij wenselijk dat de inhoud van deze opleidingen gebaseerd is op de laatste wetenschappelijke inzichten en dat BOA's in verschillende gemeenten dezelfde kennis krijgen voorgeschoteld.

Tot slot is de registratie van honden bij geboorte en bij verandering van houder van belang. Momenteel beheert de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland het registratiesysteem I&R Hond, dat als doel heeft

⁷ Kamerbrief stand van zaken dierenwelzijn 5 februari 2018- Minister van LNV

honden te kunnen traceren naar hun houder en hun oorsprong, de fokker. Hoewel wij vanuit het CCV van belang achten dat er een dergelijk systeem bestaat, blijkt de registratie in de praktijk vaak niet zo eenvoudig. Zo zijn er fokkers of importeurs die bijvoorbeeld om commerciële redenen de pups niet laten registreren en is ook niet iedere houder zich bewust van het feit dat hij zijn hond moet laten registreren. Hierdoor is het registratiesysteem niet volledig en accuraat. In het rapport *Beleid hondenfokkerij en -handel in Nederland*⁸, die een tussentijdse evaluatie van I&R Hond bevat, wordt geconstateerd dat het effectief opsporen van misstanden met behulp van het I&R-systeem en het mogelijk optreden daartegen nog in de kinderschoenen staat. Deze tussentijdse evaluatie heeft de volgende aandachts-/verbeterpunten opgeleverd, die door het CCV worden ondersteund: er moet continue aandacht zijn voor de kwaliteit en de bruikbaarheid van het I&R-systeem, de analyses moeten vervolg krijgen in de vorm van controles en handhaving, het is van belang de informatie uit dit systeem te koppelen met informatie uit andere registratiesystemen en de bekendheid van het verplichte identificeren en registreren moet vergroot worden. Voor het probleem van het bewust niet registreren van honden om commerciële redenen zou bijvoorbeeld het opzetten van een DNA-database op lange termijn een oplossing kunnen zijn.

Onderzoek en wetenschap

Wetenschappelijk gezien valt er op dit moment maar beperkt iets te zeggen over bijtincidenten, omdat er vanwege de beperkte registratie **onvoldoende bekend** is. Wetenschappers hebben geprobeerd uitspraken te doen over dit onderwerp door verschillende methodes toe te passen. Zo zijn er wetenschappers die beschikbare relevante informatie van ziekenhuizen bij elkaar hebben gelegd en wetenschappers die informatie uit het buitenland hebben geprobeerd te vertalen naar de situatie in Nederland. Ook heeft er een onderzoek plaatsgevonden waarbij respondenten via sociale media benaderd zijn, om op deze manier gegevens van een groep slachtoffers van bijtincidenten te verzamelen⁹. Via bovengenoemde methodes is er meer bekend geworden over het onderwerp, maar alle methodes kennen beperkingen ten aanzien van het volledig in beeld krijgen van de situatie en/of de toepasbaarheid van de gegevens voor beleid in Nederland. Verbeteringen in de registratie, zoals hierboven vermeld, zal ook de wetenschappelijke kennisontwikkeling rondom bijtincidenten ten goede komen.

Kennis speelt een grote rol bij het vraagstuk van bijtincidenten. Het gaat dan om kennis over het uitzoeken van de juiste ouderdieren door de fokker, kennis over het opvoeden en houden van honden, kennis over hondenrassen, kennis over gedrag van honden, kennis over agressie bij honden en kennis over juridische maatregelen. Daarnaast is er onder professionals discussie over **definities**. Wat is bijtincident? Wat is agressief gedrag? Wat is een *hoog-risico hond*?

⁸ Van Rijt, W., Verhoeven, W. & Kok, R. (2016). *Beleid hondenfokkerij en -handel in Nederland* - Panteia

⁹ Zie o.a.: Oxley, J. A., Christley, R. & Westgarth, C. (2017) 'Contexts and consequences of dog bite incidents', *Journal of Veterinary Behavior: Clinical Applications and Research*. Elsevier Inc. doi: 10.1016/j.jveb.2017.10.005.

In opdracht van het Ministerie van LNV worden er op dit moment vijf onderzoeken gedaan, waarvan de uitkomsten bijdragen aan kennis die toepasbaar is voor professionals in de aanpak van bijtincidenten.

1. Genetische karakteristieken hoog risico honden

Er is veel te doen over wat nu een hoog risico hond is. Inzicht in de genetische karakteristieken van zoon hond in combinatie met het tonen van bepaalde vroegtijdige signalen maken het mogelijk om preventieve maatregelen op deze individuele hond toe te passen.

2. Model voor het definiëren van agressie

Agressief gedrag kan op velerlei wijzen worden omschreven. Het is voor een risico-inschatting van belang agressie objectief te kunnen verwoorden.

3. Training voor handhavingsprofessionals over risico inschatting van bijtincidenten

Vroegtijdig signaleren van gedrag dat kan leiden tot bijten is van groot belang.

Professionals, zoals toezichhouders, moeten dit gedrag kunnen signaleren. Maar risico-inschatting is niet alleen van belang voor de professional. De mensen die de honden het meest zien moeten de signalen op kunnen vangen en ernaar weten te handelen. De houder van de hond voorop, maar houders van andere honden uit de buurt en buurtbewoners idealiter ook.

4. Scholingsprogramma voor houders van hoog risico honden

Hiervoor zijn hondeninstructeurs nodig die in staat zijn kennis over te brengen die is gebaseerd op laatste wetenschappelijke inzichten. Zij moeten in staat zijn signalen vroegtijdig te kunnen inschatten en moeten weten hoe hier mee om te gaan om problemen te voorkomen.

5. Onderzoek naar de juiste manier van socialisatie van puppy's

Dit onderzoek is onlangs van start gegaan, mede op basis van de door het Ministerie van LNV geïnitieerde en plaatsgevonden overleggen.

4.2.2 Scholing: accreditatie/validatie

Over de manier waarop een hond het best getraind en opgevoed kan worden lopen de meningen uiteen. Hier is een vergelijking met het opvoeden van kinderen gemakkelijk te maken. Ook hier heeft eenieder zijn eigen stellige mening, zijn boekenkasten vol geschreven, zijn tal van websites te bezoeken, maar bewijs voor de beste strategie is er niet omdat elk kind en elke ouder verschilt. Het is echter van belang dat de wijze van training of opvoeding wel gebaseerd is op de laatste wetenschappelijke inzichten en dus ook onderbouwd kan worden. Er is een aantal wetenschappelijke artikelen gepubliceerd die het voordeel van gebruik van beloningsgerichte trainingstechnieken aantonen¹⁰. Daarbij wordt er gewezen op het gevaar van op straf gebaseerde en pijn gebaseerde trainingstechnieken. Voor het op de juiste wijze socialiseren van honden ontbreekt deze wetenschappelijke onderbouwing tot nu toe.

Dit uit zich onder meer in het grote aanbod van inhoudelijk verschillende cursussen, gedragstherapieën e.d. Dit maakt het voor (aspirant) houders niet makkelijk om een weg te vinden, maar ook voor gemeenten niet. Gemeenten willen bijvoorbeeld weten welke cursussen valide zijn en wel gebaseerd zijn op de laatste wetenschappelijke inzichten, zodat zij die cursussen op kunnen leggen als maatregel bij ongewenst gedrag van een hond of na een bijtincident. Het Ministerie van LNV zou samen met gemeenten, dierenwelzijnsorganisaties, de wetenschap en aanbieders van cursussen moeten vaststellen aan welke vereisten het cursusaanbod moet voldoen. Een **accreditatiesysteem** zou hier uitkomst kunnen bieden.

Wat betreft scholing is verder te zien dat de puppycursus een bekend fenomeen is. Maar voor een andere belangrijke levensfase, de pubertijd, wordt er veel minder aandacht aan scholing besteed. Een **(pre)pubertijdcursus** wordt door de professionals dan ook aangedragen als aanbeveling.

Tot slot bestaat er onder gemeenten en professionals behoefte aan een gevalideerde gedragstest, aangezien de huidige gedragstesten onvoldoende wetenschappelijk onderbouwd zijn¹¹.

¹⁰ Rayment, D. De Groef, B., Peters, R., Marston, L. (2015). Applied personality assessment in domestic dogs: Limitations and caveats - Applied Animal Behaviour Science 163

¹¹ Patronek GJ, Bradley J. (2016). No better than flipping a coin: reconsidering canine behavior evaluations in animal shelters. J Vet Behav. 15: 66-77.

4.2.3 Aanschafproces

Zowel uit een sessie met professionals als uit een doelgroepanalyse onder hondenbezitters (aan de hand van het interventiekompas¹²) blijkt dat veel mensen die een hond aanschaffen **bepaalde kennis** hebben over honden in het algemeen en van het type hond dat ze willen aanschaffen in het bijzonder. Dat brengt het risico met zich mee dat men geen voor hen geschikte hond gaat aanschaffen en vervolgens ook niet op de juiste manier met de hond omgaat. Onjuiste omgang met de hond vergroot het risico op het ontstaan van welzijnsproblemen en bijtincidenten.

Er zijn verschillende punten waar een aspirant-houder informatie kan inwinnen. Het aanbod van informatie is echter zo groot, dat men er gemakkelijk in kan verdwalen. Ook is er op verschillende websites tegenstrijdige informatie te vinden, waardoor zelfs de welwillende aspirant-hondenbezitter die zich goed wil voorbereiden, soms door de bomen het bos niet meer ziet en verkeerde keuzes maakt.

Daarnaast levert het doen van een **impulsaankoop** in de ogen van de professionals een vergroot risico op bijtincidenten op. Wij adviseren het Ministerie van LNV dan ook om te zorgen dat aspirant-hondenbezitters gemakkelijk eenduidige informatie kunnen verkrijgen over de aanschaf van een hond. In de communicatie hierover is het van belang rekening te houden met *behavioral insights*. Deze inzichten in menselijk gedrag (die een belangrijke basis vormen voor het interventiekompas) helpen beleidsmakers om rekening te houden met mechanismen die daadwerkelijk bepalend zijn voor het gedrag van mensen, daar waar beleidsmakers vaak als uitgangspunt de rationele mens nemen. Belangrijke strategieën om in te spelen op deze gedragsmechanismen zijn: houd het simpel, maak het mensen gemakkelijk en probeer gedrag te beïnvloeden met behulp van sociaal bewijs¹³. Een suggestie van een van de gesproken professionals is bijvoorbeeld om een campagne te starten, waarbij gecommuniceerd wordt: “Iedereen die een pup aanschaf, bezoekt eerst het moederdier.” Deze boodschap is relevant en concreet en benadrukt dat het normaal is om eerst het moederdier te bezoeken voordat men tot aanschaf overgaat. Als mensen eenmaal de stap nemen om op bezoek te gaan bij het moederdier (bij de fokker) kun je ze vervolgens een checklist meegeven van zaken waar zij tijdens het bezoek op kunnen letten.

¹² www.interventiekompas.nl.

¹³ Cialdini, R. (2016). Influence

Er zijn nu ook verschillende organisaties die het bezoeken van het moederdier voor aanschaf van een hond benoemen als belangrijke voorwaarde, maar in de wirwar van aanbevelingen komt dit voor de gemiddelde consument niet als belangrijk punt naar voren. Daarnaast is het van belang rekening te houden met het feit dat een weloverwogen voorbereiding vaak in strijd is met allerlei andere mechanismen die werkzaam zijn als mensen een hond willen aanschaffen: mensen willen vaak een hond aanschaffen om emotionele redenen en vallen vaak vooral voor het uiterlijk van een hond. Dit wordt vaak gezien als onwenselijk, maar is wel een realiteit waar rekening mee gehouden dient te worden.

Daarnaast is het in veel gevallen zo dat er een tekort is aan honden van gewilde rassen, waardoor mensen blij mogen zijn als ze überhaupt in aanmerking komen voor de aanschaf en een eigen kritische blik hiermee in het gedrang komt. Ook de stap naar een meer louche aanbieder kan daardoor eerder gemaakt worden, omdat een hond aanschaffen via deze weg vaak gemakkelijker en goedkoper is. Voor het beïnvloeden van het gedrag is het van belang er rekening mee te houden dat de meeste mensen deze emotionele/irrationele manier van besluitvorming hanteren.

4.2.4 Landelijke wetgeving

Gemeenten geven aan dat de bestuurlijke juridische maatregelen die zij opleggen alleen geldig zijn binnen gemeentegrenzen. Als de houder met de hond buiten de gemeentegrenzen gaat, hoeft deze zich dan niet aan de maatregelen te houden. Het verbeteren van de informatie-uitwisseling hierover tussen gemeenten (bijvoorbeeld via een landelijk systeem) is hierbij in ieder geval van belang. Daarnaast kan er nagedacht worden of het mogelijk is om opgelegde maatregelen landelijk geldig te laten zijn.

Gemeentelijk

4.2.5 Handhaving

Gemeenten spelen een belangrijke rol in het tegengaan van bijtincidenten en het voorkomen van herhaling daarvan. Wij hebben verschillende gemeenten betrokken bij dit onderzoek, waaruit is gebleken dat verschillende gemeenten op verschillende manieren hun rol op dit vlak invullen. Zolang dit het doel van tegengaan van bijtincidenten niet tegenwerkt hoeft dat geen probleem te zijn. Door verschillende gemeenten bij elkaar te brengen ontstond een beeld van wat de mogelijkheden van gemeenten zijn.

Bij risicovol gedrag van een hond of na een bijtincident kan een gemeente maatregelen nemen die zijn onder te verdelen in juridische en niet-juridische maatregelen.

Het is van belang dat de gemeente contact heeft met de houder van de hond die risicovol gedrag vertoont of heeft gebeten. De houder is verantwoordelijk voor de hond en dient aangesproken te worden op het gedrag van de hond. Getrainde toezichhouders van de gemeente kunnen informatie verstrekken hoe de hond onder controle te houden. Hiervoor is het van belang dat gemeenten (geselecteerde) BOA's een hiervoor ontwikkelde opleiding bieden over het gedrag van honden en het uitvoeren van risico-evaluaties. Ook kan de gemeente de houder verwijzen naar een gedragstherapeut. Omdat gedragstherapeut een vrij beroep is, zou het opzetten van een onafhankelijke certificerende organisatie in dit kader van belang kunnen zijn. Er kan in dit stadium nog sprake zijn van vrijwilligheid.

Overigens zijn er ook gemeenten die een taakverdeling hebben, waarbij deze taken op het bordje van de politie liggen. Ook dit model is mogelijk, maar relevant is in ieder geval dat er tussen gemeente en politie duidelijke afspraken zijn over de taakverdeling.

De landelijke politie heeft hierover aangegeven dat zij vanuit haar rol/positie mee wil werken aan het op professionele wijze terugdringen van bijtincidenten. De politie richt zich hierbij op het strafrecht en laat de openbare orde en veiligheid aan de voorkant en preventie ter voorkoming op een volgend incident aan de gemeente.

De gemeente kan ook duidelijk aangeven dat bij een volgende keer juridische stappen worden ondernomen. In het juridisch handelen van gemeenten zijn verschillende strafrechtelijke en bestuursrechtelijke strategieën mogelijk en zijn er ook nog wensen voor verbeteringen.

De politie kan nu strafrechtelijk optreden op het moment dat aangetoond wordt dat een houder zijn hond aanhitst op een mens of op het moment dat een onder zijn hoede staand dier een mens aanvalt en niet terughoudt. Ook kan strafrechtelijk worden opgetreden als aangetoond wordt dat de houder onvoldoende zorg draagt voor het onschadelijk houden van een onder zijn hoede staand gevaarlijk dier.

De gemeente kan daarnaast bestuursrechtelijk optreden op het moment dat er een bijtincident heeft plaatsgevonden. De gemeente kan alleen bestuursrechtelijk optreden als de openbare orde en veiligheid in het geding is en dat kan het geval zijn als het dier als risicovol kan worden bestempeld en daarbij bepaalde signalen heeft laten zien (zoals een bijtincident).

Het nadeel van deze mogelijkheid is dat deze pas ingezet kan worden nadat er signalen zijn geconstateerd (bijvoorbeeld een bijtincident heeft plaatsgevonden), terwijl er vaak al eerder behoefte is om in te grijpen. Daarnaast kan alleen op deze manier worden opgetreden door het inzetten van de burgemeestersbevoegdheid, wat in veel gemeenten wordt gezien als een fors middel en daarmee niet in proportie tot het optreden tegen een (potentiele) “bijthond”.

Voor sommige gemeenten blijken de te nemen juridische maatregelen niet helder te zijn en blijken ze niet goed te weten wat ze wel en niet mogen doen. Voor deze gemeenten zal het bieden van beter overzicht van de juridische maatregelen en uitwisseling van ervaringen met andere gemeenten behulpzaam zijn. Andere gemeenten hebben (ook) de behoefte om eerder in te kunnen grijpen, zonder het hoeven inzetten van de burgemeestersbevoegdheid. Hiervoor zou de huidige regelgeving aangepast moeten worden.

Een alternatieve manier om eerder in te grijpen op “potentieel risicovolle honden” is door middel van gedragsaanwijzingen. Het LEAD-model¹⁴ uit Engeland is hier een voorbeeld van. Hierbij gaat de handhaver van de gemeente eerst in gesprek met de hondhouder, waarbij hij afspraken maakt over (vrijwillige) door de houder te nemen maatregelen. Omdat houders over het algemeen gehecht zijn aan hun hond, zijn zij vaak bereid aan deze maatregelen mee te werken. Werkt de houder echter niet mee, dan wordt snel overgegaan tot strenge controle. Kenmerkend voor deze aanpak is in ieder geval dat er goede afspraken zijn tussen gemeente en politie over de aanpak, dat er persoonlijk contact (op maat) is met de houder en dat er vrijwillige afspraken worden gemaakt met de houder, maar dat de houder ook wordt duidelijk gemaakt dat als hij zich er niet aan houdt, dat er dan vervelende juridische consequenties zullen volgen. In Nederland hanteert de gemeente Apeldoorn een vergelijkbaar beleid. Een BOA van de afdeling Toezicht en Handhaving van de Openbare Ruimte heeft contact met de persoon die is gebeten, of de houder van een gebeten dier. Ook met de houder van de bijtende hond is contact. Is het een ingrijpend incident geweest, dan worden ook de bewoners in de omgeving benaderd.

De zienswijzen van beide kanten worden vastgelegd. De BOA treedt als intermediair op om het incident af te handelen. Het kan bijvoorbeeld om een verzekeringskwestie gaan. De houder van de bijtende hond wordt gewezen op gedragstherapeuten, hondenscholen en ook de eigen verantwoordelijkheid. Is er een kans van herhaling, dan legt de gemeente een aanlijnplicht of muilkorfgebod met een last onder dwang op. De BOA's houden hier extra toezicht op. Van belang hierbij is dat de controleur beschikt over de benodigde kennis maar ook dat er een onafhankelijk instrument komt waarmee op een objectieve basis een risico-inschattingsprofiel van een individuele hond kan worden opgesteld en alleen daadwerkelijk potentieel risicovolle honden ook als zodanig te herkennen zijn.

¹⁴ Local Environmental Awareness on Dogs: een initiatief van de politie om samen met hondenbezitters verantwoord houderschap aan te moedigen.

4.2.6 Allianties

Aan de preventieve kant kunnen gemeenten meer samenwerken met andere partijen binnen de gemeentegrenzen, die een rol kunnen spelen bij de preventie van bijtincidenten. Te denken valt aan partijen als dierenartsen, hondenscholen, dierenwinkels en dierenasielen. Een periodiek overleg met deze partijen rondom dit thema kan informatie-uitwisseling en goede samenwerking bevorderen. In een rapport van Neijenhuis e.a. (2017)¹⁵ wordt zelfs het idee van een puppyconsultatiebureau geopperd, waarbij de hond in zijn puppyfase goed gemonitord wordt en zijn houder instructies krijgt over het goed omgaan met de hond. Wellicht is een consultatiebureau een stap te ver, maar een gemeente zou in samenwerking met deze partijen wel kunnen onderzoeken welke rol de verschillende partijen kunnen spelen bij het adviseren en monitoren van de hond en zijn houder.

4.2.7 Aanlijnen en losloopgebieden

Ondanks het ontbreken van gegevens, geven de meeste gemeenten en hondenhouders aan dat niet aangeliijnde honden het vaakst betrokken zijn bij bijtincidenten in de openbare ruimte. Dat is een plausibele aanname, omdat deze honden niet onder volledige controle van de houder zijn. De aanlijnplicht vormt dan ook een belangrijk preventief instrument. Het handhaven ervan is nodig, omdat het nog niet voor iedereen gemeengoed is om honden aan te lijnen waar dit verplicht is. Maar het handhaven is lastig, want er zijn vele honden in een gemeente, die op vele tijdstippen en plaatsen worden uitgelaten.

Gemeenten zouden hiervoor de hulp van inwoners kunnen inroepen. Inwoners kunnen melding maken van loslopende honden, waar vervolgens op gehandeld kan worden door de gemeente. De meldingsbereid wordt echter bepaald door verschillende factoren. Om dit tot een succes te maken is het in ieder geval van belang dat gemeenten aandacht hebben voor de volgende punten: de houder en potentiële melder dienen op de hoogte zijn van de aanlijnplicht, het melden moet gemakkelijk zijn en het melden moet anoniem mogelijk zijn.

Gerelateerd aan het aanlijnen is het van belang om in gemeenten voldoende (afgeschermd) losloopgebieden te hebben. Veel honden hebben namelijk gebieden nodig waar zij los kunnen lopen om hun "energie kwijt te kunnen". Als er in de wijde omgeving geen plekken zijn waar dit mogelijk is, zullen houders er waarschijnlijk eerder voor kiezen om honden los te laten lopen in gebieden waar dit niet wenselijk is.

¹⁵ Neijenhuis, Kluivers & Hopster (2017): Minder hondenbeten

4.2.8 “Gele hond”

In Zweden is het initiatief¹⁶ ontstaan om honden die, om wat voor een reden ook, ruimte nodig hebben een geel lintje om te doen. Je doet dit als houder bijvoorbeeld wanneer jouw hond ziek, getraumatiseerd of loops is. Het geeft andere mensen de boodschap: “Ik heb ruimte nodig, blijf uit mijn buurt”. Dit zou een interessante preventieve maatregel kunnen zijn. De bekendheid in Nederland is echter (nog) niet groot, dus daar zouden gemeenten wel aandacht aan moeten besteden. Ook op landelijk niveau zou et wenselijk zijn als hier aandacht voor komt.

In dit kader is het ook wenselijk dat de houder het natuurlijk gedrag van zijn hond goed kent, zodat hij in een vroeg stadium kan ingrijpen als zijn hond de eerste signalen laat zien van aantasting van zijn welzijn en in een vaak wat later stadium afwijkend gedrag. Een gevalideerde risico-inschattingstest waarbij naast de gemoedstoestand van het dier ook afwijkend gedrag in een vroeg stadium zichtbaar gemaakt kan worden, zou hierbij behulpzaam kunnen zijn. Hiermee kan de houder in een vroeg stadium mogelijke problemen in de gaten krijgen en hierop al actie gaan ondernemen, bijvoorbeeld door het aandoen van een geel lintje totdat het dier weer in zijn goede doen is.

MORE SPACE PLEASE

gulahund.se yellowdog.se

A yellow ribbon or bandana on the leash or on the dog might mean

- I'm recovering
- I'm in season
- I'm just old & tired
- I'm scared
- I'm not well
- I'm insecure
- I'm in training
- I want to be left alone

OR GIVE US TIME TO MOVE OUT OF YOUR WAY

Gulahund Yellowdog cares about sensitive dogs

¹⁶ <http://gulahund.se>

5 CONCLUSIE

Een belangrijke conclusie uit onze analyse is dat er eigenlijk nog veel onduidelijk is wanneer het gaat om bijtincidenten. Op dit moment zijn betrokken partijen (bijvoorbeeld de politie en het Ministerie van LNV) wel bezig om goed stappen te zetten om meer duidelijkheid te creëren. Dit is nodig om vervolgens effectief beleid te kunnen formuleren.

Tegelijkertijd constateren wij bij gemeenten een duidelijke en logische behoefte aan handelingsperspectief om op de juiste manier om te gaan met de problemen waar zij in de praktijk tegenaan lopen.

Wij achten het van belang dat het Ministerie van LNV blijvend aandacht besteedt aan de behoefte van verschillende betrokken partijen en een leidende rol op zich neemt om te zorgen dat de verschillende partijen goed met elkaar (gaan) samenwerken. Uit deze analyse is immers ook duidelijk geworden dat het een complex probleem is dat niet door één partij afzonderlijk opgelost kan worden.

Onder het mom van 'voor de praktijk, door de praktijk' is het idee geopperd om een soort van *leerteam* te formeren dat willekeurig een gemeente bezoekt na een bijtincident om te bespreken hoe deze gemeente het incident heeft opgepakt. De uitkomsten daarvan worden gedeeld met andere gemeenten, zodat hun handelingsperspectief steeds robuuster wordt.

Belangrijk uitgangspunt hierbij is om mogelijkheden te creëren om op basis van de laatste wetenschappelijke inzichten, in een vroeg stadium maatregelen te kunnen nemen die ertoe doen, voor zowel de omgeving als het dier zelf.

Tot slot nog één opmerking: het is belangrijk dat alle betrokken partijen zich realiseren dat, zolang wij het houden van honden zien als belangrijk onderdeel van onze samenleving, er ook bijtincidenten zullen plaatsvinden. Het doel van de huidige analyse is om te helpen bij het verminderen van het aantal bijtincidenten, maar de incidenten zullen nooit volledig verdwijnen.

Bronnen

Department for Environment, Food and Rural Affairs UK (2018). Guidance on dog control and welfare for police and local authorities

Geerlings, S. (2017). De illegale puppyhandel. Tijdschrift voor Diergeneeskunde - nr 5

Van Heijst, B.A.C. e.a. (2015). Feiten & Cijfers Gezelschapsdierensector 2015 - HAS & Universiteit Utrecht

Hopster, H., de Jongh, Th., van Veen, H.M. & Swinkels, J.W.G.M. (2017). Hondenbeten aan de kaak gesteld - Raad voor Dierenaangelegenheden

Kamerbrief stand van zaken dierenwelzijn 5 februari 2018 - Minister van LNV

Kamerbrief stand van zaken dierenwelzijn 17 mei 2017- Staatssecretaris van EZ

Klein Swormink, B. (2017) Hoog-risico honden: risico voor hond, houder en samenleving - Tijdschrift voor Diergeneeskunde, nr 6

Neijenhuis, F., Kluivers, M., Hopster, H., (2017). Minder hondenbeten: puzzelen naar veiligheid voor mens en dier (WUR)

Oxley, J. A., Christley, R. & Westgarth, C. (2017). 'Contexts and consequences of dog bite incidents', *Journal of Veterinary Behavior: Clinical Applications and Research*. Elsevier Inc. doi: 10.1016/j.jveb.2017.10.005.

Patronek, G.J. & Bradley J. (2016). No better than flipping a coin: reconsidering canine behavior evaluations in animal shelters. *J Vet Behav.* 15: 66-77.

Rayment, D., De Groef, B., Peters, R., Marston, L. (2015). Applied personality assessment in domestic dogs: Limitations and caveats - *Applied Animal Behaviour Science* 163

Van Rijt, W., Verhoeven, W. & Kok, R. (2016). Beleid hondenfokkerij en -handel in Nederland - Panteia

Taylor, K. & Daniel (2006). *Journal of Veterinary Behavior* (2006) 1, 94-108: The development and assessment of temperament tests for adult companion dogs.

Tuk, M. & de Jong, M. (2017). Over honden en brokken: de publiekrechtelijke aanpak van bijtincidenten - Wolter Kluwers - Gemeentestem

CCV colofon

Projectcoördinatie

Myrna Meester, CCV-adviseur
Luuk Olsthoorn, CCV-adviseur

Eindredactie en vormgeving

Het CCV

Fotografie

Shutterstock

© het CCV, september 2018

CCV centrum voor
criminaliteitspreventie en
veiligheid

Het Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid (CCV) is een onafhankelijke stichting die partijen en veiligheidsprofessionals helpt om Nederland veiliger en leefbaarder te maken.

Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid
Churchilllaan 11, 3527 GV Utrecht
Postbus 14069, 3508 SC Utrecht

T (030) 751 67 00
E info@hetccv.nl
I www.hetccv.nl

